

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2021, 8 (1), 601-623

ÖRNEK BİR TOPLUM OLUŞTURMAK İÇİN YAPILMASI GEREKEN
SORUMLULUKLAR

Responsibilities To Form An Exemplary Society

Nedim ÖZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, e-Mail: nedimoz@kilis.edu.tr Orcid No: 0000-0002-4481-0297

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	24/08/2020
Kabul Tarihi / Accepted:	29/06/2021
Yayın Tarihi / Published:	30/06/2021
Cilt / Volume:	8
Sayı / Issue:	1
Sayfa / Pages:	601-623

Atıf / Cite as: Öz, Nedim. “Örnek Bir Toplum Oluşturmak İçin Yapılması Gereken Sorumluluklar” [Responsibilities To Form An Exemplary Society]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/1 (2021), 601-623.

Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.784464>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *iThenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *iThenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (1) 2021: 601-623

ÖRNEK BİR TOPLUM OLUŞTURMAK İÇİN YAPILMASI GEREKEN SORUMLULUKLAR*

Nedim ÖZ**

Öz

Bu makale, İsrâ suresi 23-30. ayetleri ve bazı hadisler çerçevesinde örnek bir toplumun oluşturulması için, bireylerin yerine getirmeleri gereken sorumluluklar üzerine teorik bir çalışmayı içermektedir. Buna göre, bireylerin huzur içinde yaşayacakları ideal bir topluma ihtiyaç vardır. Başboş yaratılmamış olan insan'ın, İslami ve insani bir değer ve erdem olan sorumluluğun gereğini yerine getirmesi beklenir. Dolayısıyla hesap verebilmeyi ifade eden sorumlulukları; Allaha, kişinin kendisine, aile, akraba, yetim ve muhtaçlarla tabiata, yani hayvanlar ve diğer varlıklara karşı sorumluluk tarzında tasnif edip değerlendirmek mümkündür. Bir toplum içerisinde yaşayan insan, o toplumun ideal, örnek toplum haline gelmesi için çaba göstermelidir. Başka bir deyişle ideal bir toplum, nitelikli insanların oluşturacağı bir toplumdur. Söz konusu sorumlulukları ifa eden insan, dışarıdan bir etki olmaksızın, böyle bir toplumun inşası için gayret eder. Bu ise onun dikey (Allah) ve yatay (toplum) olarak ve vicdanen hoşnut olmasına neden olur. Aksi takdirde dünyevi ve uhrevi huzursuzluk yaşamayı kaçınılmazdır.

Anahtar Kelimeler: Birey, Toplum, Din, Sorumluluk, Ahlak.

Responsibilities To Form An Exemplary Society

Abstract

This paper includes a theoretical study on the responsibilities individuals have to fulfill in order to form an exemplary society within the framework of the verses 23-30 of Surah al-Isra and some hadiths. Accordingly, there is a need for an ideal society in which individuals can live in peace. Human beings, who are have not been left to their own devices, are expected to fulfill the obligation of responsibility, which is an Islamic and humanitarian value and virtue. Therefore, it is possible to classify and evaluate their responsibilities expressing accountability in the manner of responsibility towards Allah, responsibility of the person towards himself, towards his family, relatives, orphans and the needy, nature, that is, animals and other beings. People living in a society should strive for that society to become an ideal, exemplary society. In other words, an ideal society is a society formed by qualified people. Fulfilling these responsibilities, the person strives for the construction of such a society without any external influence. This causes him to be satisfied vertically (Allah) and horizontally (society) and conscience. Otherwise, it is inevitable that he will experience worldly and ethereal unrest.

* Bu makale Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7 (2) 2020 sayısı 1625-1647 sayfalarında yayınlanmış ancak Doi numarasında oluşan hata nedeniyle bu sayıda yeni Doi numarası alınarak ve makalede hiçbir değişiklik yapılmadan tekrar yayınlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, e-Mail: nedimoz@kilis.edu.tr Orcid No: 0000-0002-4481-0297

Structured Abstract The formation of an ideal society is only possible with individuals who are aware of their responsibilities and strive to fulfill them. In other words, an ideal society is a society formed by qualified people. The human model that will constitute this society has the opportunity and capability *to learn and to able to do* for moral obligation and responsibility, and to bear the results of their actions and to give account. In other words, the human being whose position in the existence order is not limited to the level of instinct has some moral responsibilities unlike the plant, animal, and other categories of entities. Because human beings are not created aimlessly and his existence has a meaning and purpose, he has an obligation to "reconstruct the earth" and to establish a just social order based on moral foundations there. This is a trust undertaken by the man himself. When the trust in question had been offered to the heavens, the earth, and the mountains, they avoided taking responsibility for it, but man assumed this responsibility. Etymologically, *responsibility or to be responsible* means to answer something, to be accountable to someone about it. It is seen that various concepts such as obligated (mukallaf), deeds of those obligated (E' al al-Mukallafeen), and capacity are used as a religious term for responsibility. However, the basic understanding here is that people can face rights and responsibilities for and against them. It is a necessity of Islam for a Muslim who has reached the age of adolescence and is mentally balanced to know the orders and prohibitions of the religion related to him and to recognize his responsibilities. However, mad people, children and dementeds are not considered liable (responsible) religiously. According to the religion of Islam, the behaviors of the liable are classified and evaluated as fard, wajib, sunnah, mustahabb, mubah, haram, makruh or mufsid. This situation is expressed as follows in the Quran: *"Allah does not obligate anyone who is obliged beyond his capacity..."* Therefore, the issue of what conditions to be sought for a person to be eligible for religious and legal responsibilities shows some differences in various fields like belief, worship, social duties and responsibilities. The responsibility that directs human life saves him from living aimlessly because it guides him. Although the sense of responsibility is in human nature, to develop it or make it atrophied depends on the person. Islam has brought the understanding of personal responsibility. Nobody can be held responsible for someone else's sin. However, Islam has introduced the principle that if the good or bad of the work is passed on to someone else, the responsibility will become widespread; more precisely, the responsibility will continue as the good or bad deeds continue and gain a social dimension. This belief forces the Muslim to live a more controlled life in the individual, family and social sphere. The Hadith states this: *"You are all responsible and all of you are responsible for what you govern. The head of the state is responsible and he is responsible for what they govern. The lord of the house is responsible and responsible for what he rules. The wife of the house is also responsible and responsible for what she manages. The servant is also responsible for the property of his master and responsible for what he rules."* Human beings, with exceptions, are an entity whose responsibility is permanent. It is possible to classify and evaluate his responsibilities as responsibility towards Allah, the responsibility of the person towards himself, towards his family, relatives, neighbors, orphans, motherless ones, the needy, and other living and non-living things. The responsibility of man to Allah is to believe in Him without associating partners with Him and fulfill the requirements of this belief; his responsibility towards himself is to protect his bodily and spiritual aspects in integrity with the awareness of entrusting; his responsibility towards the family is to play his role in love and respect for all members of the family; his responsibility to the relatives is to maintain material and moral contact with them; his responsibility to the society is to perform the roles assigned to him as an individual living in the society, that is, to maintain material and moral communication with his neighbors who are close to him even than his relatives, and to protect and care for orphans, motherless ones, orphans and people in need who are in the social category of disadvantaged; it is the ability to live by maintaining the balance between plants and

animals and other beings and by integrating with them without leaving any of them hungry and thirsty, torturing, destructive, subversive. Because being responsible and forming a society in line with this understanding is the most basic condition of being human. Those who are not responsible or not capable of being responsible are not accepted as perfect people. People who strive to fulfill all these kinds of responsibilities we have mentioned above with an understanding of accountability in worldly and ethereal aspects, make the same effort to build an ideal society that believes in divine oneness and where justice, security, and trust prevail. In other words, as an exemplary or ideal society, they endeavor to create it as a society that lives within the framework of the principles of the Quran and as the Prophet put it, in an easy and natural form of religion, which is easy itself, without showing hardness and rigidity according to the situation and conditions. However, forming an ideal, exemplary society is not an easy and simple task. It is difficult, it takes a lot of sacrifices, it requires effort, it requires sweat; notwithstanding, it is not impossible. For this, people with the knowledge and awareness of responsibility are needed. Here, the main goal of Islam is to raise this ideal person. Thus, a society model is wanted to be put forward. Therefore, people who act responsibly towards themselves fulfill their other obligations with an inner feeling, regardless of external pressure. The moral values that give them this awareness both build personality and form a sense of responsibility. In this context, there is no other factor that affects people and changes and transforms their world as much as moral values.

Keywords: Individual, Society, Religion, Responsibility, Ethics.

GİRİŞ

İnsanın birey ve toplum olarak, sağlıklı ve huzurlu yaşayabilmesi için, sorumluluklarının bilincinde olması gerekir. Birey ve içinde doğduğu aile de bir toplumda varlığını sürdürmek zorunda olduğundan, önce “örnek bir toplum” oluşturmak zarureti söz konusudur. Bu toplumu teşekkül ettirmek de ancak sorumluluklarının farkında ve bunları yerine getirme çabası içinde olan bireylerle mümkündür. Diğer bir deyişle ideal bir toplum, nitelikli insanların oluşturacağı bir toplumdur. Söz konusu bireyler, ne tür sorumlulukları yerine getirirse böyle bir toplumun oluşmasına ve sosyal bütünleşme içerisinde yaşamasına katkıda bulunurlar? Hangi ahlaki ve sosyal ödev ve sorumlulukları yapmaları halinde bu durum gerçekleşebilir? Gerekli olan zihniyet değişimini öncelikle gerçekleştirmiş olan bu insanlar, sonra davranış boyutu, müesseseleşme ve organizasyon anlayışına sahip olarak ve bir toplumun üyesi olmak hasebiyle yükümlü oldukları sorumlulukları yerine getirmeleri gerekir. Zira müesseseleşmeler ve organizasyonlar bir zihniyeti, bir kültürü asırdan asıra aktaran ve toplumsal yapıyı devam ettiren özelliklere sahiptirler.¹

Birey olarak insan, ilahi hitaba muhatap olan değerli bir varlıktır. Başka bir ifadeyle, ahlaki yükümlülük ve sorumluluk için *bilme* ve *yapabilme*, insan için vazgeçilmez şartlar mesabesinde. Dolayısıyla *bu yapabilme* de hem *hürriyeti*, hem de *muktedir olmayı* şart koşar.² İnsan da bu dinamiklere zaten sahip kılınmıştır. Hepimiz biliyoruz ki, her değerli şeyin bir bedeli vardır. Akla, bilgiye ve irade

¹ İzzet Er, “Çağımızın İnanmış İdeal İnsan Tipinin Yetişmesine İslami Yaklaşım”, *Hız Muhammed ve Gençlik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 16.

² Mehmet Aydın, *İslam'ın Evrenselliği* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000), 116.

hürriyetine sahip olmanın bedeli ise, insan hayatının bir varoluş gerilimi ve sorumluluğu içinde geçmesidir. Zira insan yaptıkları üzerinde düşünebilen, pişmanlık duyan, bir başka varlığa dayanma gereğini hisseden bir beşeri tecrübeden geçerken bu gerilimi de en şiddetli oranda yaşayan bir varlıktır. Yine biliyoruz ki, mesela bir bitki ve hayvan hayatında, insanda olduğu manada bir varoluş gerilimi söz konusu değildir. Orada ne yükümlülük, ne sorumluluk, ne pişmanlık, ne de endişe vardır. Yani varlık düzenindeki mevki hiç de içgüdü seviyesinden ibaret olmayan insan, bir kısım ahlaki sorumluluklarla yükümlüdür. Buna göre İsrâ 17/23-30 ışığında, hadislerde bir bedene,³ gemiye,⁴ binaya⁵ ve ya çoban-sürü⁶ ilişkisine benzetilen İslam toplumu'nu/Vasat toplum'u oluşturabilmek için Müslümanların bir kısım yükümlülükleri ve sorumlulukları ana hatları ile ele alınmaktadır. Buna göre, yukarıdaki ayetlerde Allah'a, ana-babaya, kendimize, akrabaya, yoksula, yolda kalmışa, mala-mülke ve tabiata karşı sorumluluklar vurgulanırken; ilgili hadislerde yapılan benzetmeler de konuyu teyit etmekte ve pekiştirmektedir. Çünkü sorumlu olmak ve bu anlayış doğrultusunda bir toplum oluşturmak insan olmanın en temel şartıdır. Sorumlu olmayan veya sorumlu olabilme niteliklerini taşımayanlar (mütekâmil) insan olarak kabul edilmezler.⁷

Örnek, ideal ve ya vasat toplum nedir, nasıl olmalıdır? Kısaca bunu, tevhide inanan, adalet, emniyet ve güvenin hâkim olduğu toplum olarak ifade edebiliriz. Başka bir deyişle örnek ve ya ideal bir toplum denildiğinde, onu, Kur'an'ın ilkeleri çerçevesinde ve Peygamberin inşa ettiği gibi, kolay ve tabii haliyle dini, özü itibariyle sertlik ve katılık göstermeden yaşayan toplum şeklinde tanımlamak da mümkündür. Dinin de Peygamberin de evrenselliğinin devamı, ancak buna bağlıdır.⁸ Dolayısıyla Peygamber, öncelikli olarak, Kur'an'ın adil ve ahlaki temellere dayanan, yaşanabilir bir toplum düzenini kurmak hedefini gerçekleştirecek olan bireyin şahsiyetini geliştirmek ile işe başlamıştır. Onu donatmış olduğu hasletler, kendisi ve dış dünya ile barışık yaşayacağı bir karaktere sahiptir. Onun için, her şeyin merkezinde sorumlu ve olgun insan olduğu gibi, dengeli toplum da ancak dengeli fertlerden oluşacaktır. O, yeryüzünde şahit ve model olacak ve bu görevini kesintisiz biçimde sürdürecektir olduğundan sadece kendisi için değil, bütün insanlığı yaşatma idealiyle hareket edecektir. Yani o, kendisinden, âlemin nizamından ve de bütünüyle toplumsal dengeden sorumlu bir kişidir. Başka bir deyişle, Hz. Peygamber örnek toplumunu kurmadan önce gönderildiği toplumun nasıl olduğuna bakıldığında; "güçlünün zayıfı ezdiği, her türlü ahlaksızlığın yaşandığı, kadınların bir eşya gibi alınıp satıldığı, kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü, can ve mal güvenliğinin olmadığı, hak ve hukukun hiçe sayıldığı bir toplum olduğu görülecektir. Buradan 23 sene gibi kısa bir sürede medeni, örnek bir toplum ortaya çıkardı. Bu toplum, adaletin, güvenin,

³ Müslim, "Birr", 66; Buhari, "Edeb", 27.

⁴ Buhari, "Şirket", 6.

⁵ Buhari, "Salat", 88; Müslim, "Birr", 65.

⁶ Buhari, "İstikraz", 20.

⁷ Gürbüz Deniz, "Kur'an'a Göre İnsan Sorumluluğu", *VIII. Kur'an Sempozyumu Günümüz Dünyasında Müslümanlar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2006), 179.

⁸ Ahmet Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011), 172.

emniyetin ve uzlaşî kültürünün timsali oldu.”⁹ Dolayısıyla bu manada insana yüklenen vazife, aslında kapsamlı ve genel manası ile yeryüzünü imar etmekten başkası değildir. Zira iyi ve şahsiyetli toplumlar, karakterli ve şahsiyetli fertlerden teşekkül eder.¹⁰ Muhtevası itibariyle bu vazife, sağlıklı ve ideal toplumu ikame etmeyi, kapsamlı bir medeniyet kurmayı içine alır ki, bu da bilinç ve sorumluluk işidir. İnsanlık, modern dünyada buna, her zamankinden daha çok muhtaç görünmektedir.

İslam düşünce sisteminde fert ve topluma baktığımızda toplumun bireylerden oluşmuş bir birlik olduğu ve o şekilde değerlendirildiği görülür. Toplumu şekillendiren ve ona yön veren bireylerdir. Bireyler de toplumda varlık göstermektedirler. Dolayısıyla birey toplum içinde kaybolmamakta ve erimemektedir; burada karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Bu meyanda Mekke'de inen sureler, “yeni değerlere sahip güçlü bir ferdi ortaya çıkarırken, Medine döneminde bu fertler bir üst birlik sistemine bağlı toplum durumuna”¹¹ geldiği görülür. Kur'an, birçok ayetinde ferdi sorumluluğu vurgular, kendine özgü bir kişilik ve insan tipolojisi geliştirirken, *iman ve amel* arasında kurmuş olduğu ilişki ve buna yapmış olduğu vurgu, bu kişiliğin temelini oluşturur: “Her nefis kazandığına karşılık bir rehindir.”¹² “... Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez.”¹³ Bu konudaki vurgu hadisler de görülür: “Kendisi için istediğini bir başkası için de istemeyen tam iman etmiş sayılmaz.”¹⁴ “Allah'a ve ahirete inanan, komşusuna ve misafirine ikram etsin.”¹⁵ Böyle bir bağ, iman ve amel arasında kurulurken, ferdiyetin sürekliliği de sağlanmaktadır ki, Allah'ın buyruklarının muhatabı öncelikle fert olduğu gibi, suç ve ceza da yine ferde aittir. Bununla birlikte olayların daima sosyal bir boyutu, ferdi kuşatan bir yönü olsa da sorumluluk genel olarak kişiye aittir. Zira kişisel çaba ve yetenekler önemlidir ve İslam nazarında statüler, doğrudan çalışarak kazanılmış olmalıdır. Bu perspektiften bakıldığında İslam ümmetinin herhangi bir ferdi “*tevhid akidesi*”ne göre hareket ederken, kendisini içinde yaşadığı cemiyetten ayrı düşünmemektedir. Kendisini inananlardan müteşekkil bir büyük grubun yani ümmetin bir uzvu gibi düşünüp, cemiyeti benliğinde yaşatmakta, toplumun üyelerinden birine isabet edecek olan bir zararı kendisine gelmiş gibi düşünüp ondan ıstırap duymakta, giderilmesi için üzerine düşeni aleyhine de olsa yapmaktadır.¹⁶ Hepimiz biliyoruz ki, sosyal münasebetlerinde aynı tavır içinde bulunan ve aynı duyguyu paylaşanlar birbirleriyle daha çok kenetlenir. Hatta öyle ki, bireysel şuur ve çabasıyla toplumun faydasına olan her şey, yapacağı her yeni icat ve ortaya koyacağı her fikir, onu büyük gruptan ayırmayacak, bilakis daha sıkı bağlayacaktır. Çünkü o, “İnsanların hayırlısı, insanlara faydalı

⁹ Celil Abuzer, “Hz. Peygamber'in Hadislerinde "Açık Toplum", *Harran Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 17 (Ocak-Haziran 2007), 127.

¹⁰ Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 129.

¹¹ Öz, *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*, 162.

¹² Müddessir 74/34.

¹³ İsrâ 17/15.

¹⁴ Buhari, “İman”, 13.

¹⁵ Buhari, “Edep”, 85; Müslim, “Lukata”, 77.

¹⁶ İzzet Er, *Sosyal Gelişme ve İslam* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 126.

olandır.”¹⁷ ilkesini kendisine düstur edinmiştir. Bir baka ifadeyle İslam'ın tayin ettiği bütün haklar, başkalarına zarar vermemek kaydına tabidir. Mesela, bir kul, Allah'ın verdiği hakkı başkalarına zarar verecek şekilde kullanmışsa, Allah'ın huzurunda hesap verecektir.¹⁸ Kısacası akıl ve irade sahibi olan fert, kişisel ve sosyal planda sorumlu tutulmaktadır.

1. Sorumluluk Kavramı ve Kapsamı

Dünya üzerindeki her bir dini, siyasi ve sosyal sistemin, kendi prensip ve ilkelerini sürdüreceği bir modeli bulunur. Modelle birlikte burada asıl unsur insandır. İnsanlar inançlarını, düşüncelerini, siyasal ve sosyal yaşantılarını bu modele göre şekillendirmektedirler ki, İslam'ın da tesis etmek istediği bir insan modeli vardır. Bu model, sorumlu insan modelidir. O, sorumluluk bağlamında kendisinden İslam'ın istediği ölçüleri yerine getirmesi beklenen kişidir. Zaten İslam'ın temel hedefi insan-ı kâmil dediğimiz ideal insanı yetiştirmektir. Bu insanı yetiştirmek suretiyle bir toplum modeli ortaya konulmak istenmektedir. Toplumun fertlerden oluştuğu gerçeği, öncelikle kişilerin istenen niteliklere uygun davranış ve düşüncelere sahip olmasını zorunlu kılmaktadır. İslam'ın fert olarak insandan istediği temel prensipler, aslında genel olarak toplumun ihtiyaç duyduğu değer ölçüleridir.¹⁹ Zira insan başıboş yaratılmamıştır; varoluşun bir anlam ve gayesi vardır.²⁰ Bu yolda insan, “Yeryüzünü imar etme”²¹ ve orada ahlaki temellere dayalı adaletli bir sosyal düzen kurmakla yükümlüdür. Bu, ilk olarak insanın kendisine yüklenen bir emanettir. Bu emanet göklere, yere ve dağlara sunulduğu zaman onlar bunun sorumluluğunu almaktan korkup kaçınmışlar, fakat insan bu sorumluluğu yüklenmiştir.²²

O halde sorumluluk nedir, ne anlama gelmektedir, mahiyeti üzerinde durmak gerekmektedir. Buna göre sözlükte sorumlu, mesul; sorumluluk, yüklendiği işten ötürü gerektiğinde hesaba çekilme durumu iken, sorumsuz, sorumlu olmayan, mesuliyet taşımayan; sorumsuzluk ise sorumsuzca davranış anlamına gelmektedir.²³ “Etimolojik olarak, *sorumlu olmak*, bir şeye cevap vermek, bu konuda birine hesap vermek zorunda olmak demektir.”²⁴ Burada “sorumluluk” için dini bir terim olarak mükellef, e'fal-i mükellefin ve ehliyet kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Mükellef, sorumluluk ve yükümlülük taşıyan kişi²⁵ ve ya dini hükümlerle

¹⁷ Suyuti, *Camii's-Sağır*, 2/9.

¹⁸ Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Sosyal Dayanışma*, çev. E. Ruhi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1976), 41-42.

¹⁹ Mustafa Erdem, “İslam'da İnsan Modeli”, *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 117-119; bkz. Muhammed Kutup, *İslam'da Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, çev. Ali Özek, İstanbul: Hisar, 1971, 19-25.

²⁰ bkz. Kiyamet 75/36; Al-i İmran 3/191; Mü'minun 23/115.

²¹ Hud 11/61.

²² Hayati Hökelekli, “İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları”, *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), s.137-138.

²³ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 995.

²⁴ M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 132.

²⁵ Dinî Terimler Sözlüğü, ed. Ahmet Nedim Serinsu (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009), 258.

yükümlü tutulan, düşünce, söz ve davranışlarına bir takım dünyevi, uhrevi, dini ve hukuki sonuçlar bağlanan insan demektir.²⁶ Mükellefiyetin temel şartı olan ehliyet, kişinin dini, hukuki sorumluluk taşımaya elverişli olmasıdır. Sözlükte 'yetki, elverişli, layık ve yeterli olmak' anlamlarına gelen ehliyet, bir fıkıh terimi olarak, kişinin dini ve hukuki hükümlere muhatap olmaya elverişli oluşunu ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, insanların leh ve aleyhindeki hak ve sorumluluklara muhatap olabilmesi halidir.²⁷ E'fal-i Mükellefin ise, mükelleflerin fiilleri anlamında, dinen yükümlü sayılan insanların davranışları ve bunlarla ilgili hükümler manasına gelir. Ergenlik çağına ulaşmış, akli dengesi yerinde bir Müslüman'ın, dinin kendisiyle alakalı emir ve yasaklarını bilmesi, sorumluluklarını tanınması Müslümanlığının bir gereğidir.²⁸ Ancak deliler, çocuklar ve bunaklar dinen mükellef (sorumlu) sayılmazlar. İslam dinine göre mükellefin davranışları farz, vacip, sünnet, müstehap, mubah, haram, mekruh veya müfsit olarak sınıflandırılır ve değerlendirilir.²⁹ Bu durum ayette: *"Allah, mükellef olan hiçbir kimseye gücünün yettiğinden fazlasını yüklemez..."*³⁰ şeklinde ifade edilir. Dolayısıyla kişinin dini, hukuki sorumluluk taşımaya elverişli olması için ne gibi şartların aranacağı hususu, iman, ibadet, toplumsal ödev ve sorumluluklar gibi farklı alanlarda bazı farklılıklar göstermektedir. Ancak burada farklı kavramlar kullanılsa da ortak nokta "sorumluluk" üzerinde odaklanmaktadır. İnsan hayatına yön veren sorumluluk, insana rehberlik yaptığı için onu amaçsız yaşamaktan kurtarır. Bir duygu olarak sorumluluk, insanın fitratında olsa da, onun geliştirilmesi ya da körelmesi insanın elindedir.

Sorumluluk meselesi, fert ve toplum hayatının temel prensiplerinden biridir. Yüce Yaraticı, insanlara doğru yolu göstermiş, emir ve yasaklarını bildirmiş, emirlerine uyanların erişecekleri manevi derecelerle, yasaklarını işleyenlerin uğrayacakları acı sonuçları açık bir biçimde duyurmuş ve akıl, irade ve hürriyet vererek yaptıklarından kendilerini sorumlu tutmuşur. Ayrıca sorumluluklarını da sık sık hatırlatmıştır: *"Her kim zerre miktarı iyilik yaparsa onu bulur. Her kim zerre miktarı kötülük yaparsa onu bulur."*³¹ *"Sen onlara de ki: Hakkı bildirmek Allah'tan, isteyen iman eder isteyen kâfir olur."*³² *"Hak Teala yaptığından sorumlu olmaz, onlar yaptıklarından sorumlu olurlar."*³³ *"Kendilerine peygamber gönderdiğimiz kimseleri sorumlu tutacağımız gibi, gönderdiğimiz peygamberleri de sorumlu tutacağız."*³⁴ *"İnsan için çalıştığından başkası yoktur."*³⁵

²⁶ İbrahim Paçacı, *Dini Terimler Sözlüğü*, ed. Fikret Karaman v.dğr. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), "Mükellef", 431.

²⁷ İbrahim Paçacı, *Dini Terimler Sözlüğü*, ed. Fikret Karaman v.dğr. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), "Ehliyet", 126. "E'fal-i Mükellefin",

²⁸ İbrahim Paçacı, *Dini Terimler Sözlüğü*, ed. Fikret Karaman v.dğr. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), "E'fal-i Mükellefin", 120-121; Paçacı, *Dini Terimler Sözlüğü*, 258.

²⁹ Paçacı, *Dini Terimler Sözlüğü*, 69, 258.

³⁰ Bakara 2/286.

³¹ Zilzal 99/8.

³² Kehf 18/28.

³³ Enbiya 21/23.

³⁴ A'raf 7/5.

³⁵ Necm 53/40.

İslamiyet şahsi sorumluluk anlayışını getirmiştir. Hiç kimse başkasının günahından dolayı sorumlu tutulamaz. *“Kim doğru yolda giderse ancak kendisi için doğru yolda bulunur. Kim de sapıklık ederse yalnız aleyhine sapıklık eder. Hiçbir günahkâr da başkasının günahını taşımaz.”*³⁶ *“İşte onlar, gelip geçmiş bir ümmettir. Kazandıkları kendilerine, sizin de kazandığınız kendinizdir. Onların yapmış oldukları şeylerden siz sorumlu olmazsınız.”*³⁷ Temelde şahsi sorumluluk esasını kabul eden İslam, yapılan işin iyilik veya kötülüğünün başkasına geçmesi durumunda sorumluluğun da yaygınlık kazanacağını, daha doğrusu yapılan iyilik veya kötülükler devam ettikçe ve sosyal boyut kazandıkça sorumluluğun da devam edeceği ilkesini getirmiştir. *“Çünkü onlar, kıyamet gününde kendi günahlarını kâmilten yükledikten başka, saptırdıkları bilgisiz kimselerin günahlarını da yüklenirler.”*³⁸ Konunun sosyal boyutu, peygamberimiz tarafından da şöyle dile getirilir: *“Her kim İslam içinde güzel bir çığır açarsa ve bu güzel çığır kendisinden sonra da tatbik edilip sürdürülürse, kendi sevaplarından hiçbir şey eksilmeksizin onu sürdürenlerin sevaplarının benzeri kendisi lehine yazılır. Her kim de İslam içinde kötü bir adet çıkarır ve bu kötü adet kendisinden sonra da sürdürülürse, kendi günahlarından hiçbir şey eksilmeksizin, onu sürdürenlerin günahlarının benzeri de o kimse üzerine yazılır.”*³⁹

İşte bu anlayışla hareket eden Müslüman, kulak, göz, kalp ve diğer organları ile yaptıklarından sorumlu olacağına ve bu sorumluluğun hesabını mutlaka vereceğine inanır. Bu inancı onu, bireysel, ailevi ve toplumsal alanda daha kontrollü bir hayat yaşamaya zorlar. Aynı şekilde, şu hadis de toplumsal sorumluluklarımızı en geniş şekilde dile getirmektedir: *“Hepiniz sorumlusunuz ve hepiniz yönettiklerinizden mesulsünüz. Devlet başkanı bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Evin beyi bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Evin hanımı da bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür. Hizmetçi de efendisinin malı üzerinde bir sorumludur ve yönettiklerinden mesuldür.”*⁴⁰ Buna göre toplumsal hayatta, devlet başkanından başlayarak en alt kademelere kadar her bir ferdi ilgilendiren sorumluluklar vardır. Esasında İslam toplumu bir vücuda benzetilir; ondaki bir uzvun hastalığı nasıl bütün vücudu rahatsız ediyorsa, bir Müslümanın başına gelen olumsuzlukları, bütün Müslümanlar kendilerine dert edinirler. Aynı şekilde Müslümanlar, “sadece kendi bünyelerinde değil, başka din mensupları veya herhangi bir dine mensup olmayanlara karşı da tam bir insani yaklaşım ve sorumluluk sergilemekle yükümlüdürler.”⁴¹ Sorumluluk duygusu gelişmiş olanlar, bir takım vazifeler yüklediklerinin farkında olur; bunları yaptıkça huzur duyarken, görevlerini yerine getirmedikleri zaman derin bir üzüntü yaşarlar. İnsan, istisnalar dışında, sorumluluğu sürekli bir varlıktır. Onun sorumluluklarını şu şekilde sıralamak mümkündür.

³⁶ İsra 17/15.

³⁷ Bakara 2/134.

³⁸ Nahl 16/25.

³⁹ Müslim, “İman”, 15.

⁴⁰ Buhari, “İstikraz”, 20; Muhiddin-i Nevevî, *Riyazü's-Salihin ve Tercemesi*, çev. Kıvamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem (b.y., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 1/324.

⁴¹ İmam Nevevî, *Riyazü's-Salihin Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, çev. M. Yaşar Kandemir v.dğr. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017), 2/229-230.

2. Sorumluluk Çeşitleri

En genel bakışla sorumluluğun, dini, toplumsal ve ahlaki olmak üzere üç çeşidinden bahsedilebilir olsa da, burada Allah'a, kişinin kendisine, aileye, akrabalar ve komşulara, yetimler, öksüzler, kimsesizler ve muhtaç durumda olanlara karşı; diğer canlı ve cansız varlıklara karşı sorumluluklar şeklinde bir tasnif ve değerlendirme yapılacaktır.

2.1. Allah'a Karşı Sorumluluk: İnsanın sorumluluğu yaratıcısı olan Allah ile başlar. İnsanı yoktan var etmiş, varlığından haberdar etmiş olması sebebiyle en büyük sorumluluk Allah'a karşıdır. Şöyle ki, insan, Rabbine ortak koşmadan inanması gerekir. Bu inancın gereği olarak, Allah'ın koyduğu sınırlara riayet etmesi; yani emirlere uygun davranması, yasaklardan da kaçınması gerekmektedir: *"İşte bu Kur'an; kendisiyle uyarılınsınlar, Allah'ın ancak tek ilah olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara (gönderilmiş) bir bildiridir."*⁴²

Hadisteki ifadesiyle; *"Allah'ı görüyormuşçasına..."*⁴³ kulluk etmek ve sorumluluk bilinci içerisinde yaşamak gerekmektedir. İşte bu şuur ve bilinç, zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın gören, duyan ve bilen Mutlak Varlığın kendisi ile beraber olduğunu hatırd tutması, bu bilinçle yaşaması, elbette kişiyi kendisine, çevresine, hatta hayvanlara ve tabiata karşı daha duyarlı hale getirecektir. Bu bilinçle hayatına yön veren insanın, ne eşi ve çocuklarına, ne komşusuna, ne akrabaları ve diğer insanlara karşı kaba ve katı davranması, şiddet ve eziyet etmesi söz konusudur; ne de tahrip edici bir tutumla tabiata karşı aynı davranışı yapması söz konusudur. Böylece tevhit inancı ve ameli yaşayışa sahip bireyleriyle İslam, kişinin kanını dökülmekten, ırzını çiğnenmeden, malını ve meskenini gasp edilmekten ve tecavüzdən, nesebini bozulmaktan ve vicdanını tahakkümden⁴⁴ geçmişte koruduğu gibi, bu gün de gelecekte de korumak suretiyle ideal toplumun oluşmasına katkı vermektedir. Topyekûn hayata bilgi, san'at, inanç ve ahlak seviyesinde anlam veren bir kişi olarak Mümin'den beklenen de bu bilinç ve davranıştır. Diğer bir deyişle o, inanır, iyi işler yapar, iyi işler yapanlarla birlikte olur, onlara destek verir, hakkı ve sabrı tavsiye eder.⁴⁵ Bu anlamda insana sorumluluk duygusunu veren inandığı, bağlandığı ve gönül verdiği değerlerdir.⁴⁶

2.2. Kişinin Kendisine Karşı Sorumluluk

Dikey olarak Allah'a karşı sorumlu olan insanın, yatay olarak da öncelikli sorumluluğu, kendisi ile başlamaktadır. İnsan hem ruhunu hem bedenini korumak ve onlara karşı gerekli özeni göstermekle yükümlüdür. Nitekin Peygamberimiz de, Rabbine çok daha yakın olmak amacıyla günlük oruç tutmaya çalışan, geceleri de namaz kılarak geçiren insanlardan haberdar olunca: *"Sakın böyle yapma(yın). Çünkü*

⁴² İbrahim 14/52.

⁴³ Müslim, "İman", 1.

⁴⁴ M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslam Ahlakı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1986), 97.

⁴⁵ Asr 103/1-3.

⁴⁶ Ali Akdoğan, *Kur'an ve Sünnet'ten Örneklerle Sosyal Ahlak-Sosyal ilişkiler ve Ahlaki Değerler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 322.

bedeninin senin üzerinde hakkı vardır, gözlerinin senin üzerinde hakkı vardır ve eşinin de senin üzerinde hakkı vardır"⁴⁷ sözleriyle, insanları uyarmış ve onlara dengeli yaşamayı hatırlatmıştır. Dengeli ve sağlıklı bir yaşantısı olmayan insanların, kişisel, ailevi ve mesleki iş ve sorumluluklarını ihmal edecekleri izahıtan varestedir. Biliyoruz ki böylesi insanlar, üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirmeyerek⁴⁸ örnek bir toplumun inşası sürecini de baltalamaktadırlar.

Kişinin kendisine verilen beden bir emanettir ve onu korumakla yükümlüdür. Bu nedenle ondan, yeme-içme, dinlenme ve barınma gibi maddi; sevme-sevilme, takdir etme ve edileme, inanma, düşünme gibi manevi ihtiyaçlarını dengeli bir biçimde karşılaması, ruh sağlığını ihmal etmemesi beklenir. Özellikle ruh sağlığının temini öncelikle tam bir teslimiyetle ve Allah'a ortak koşmadan inanmayı gerektirir. Çünkü insanın gönlü Allah'ı anmakla⁴⁹ ve fitratına/doğasına uygun olan İslam'a inanmakla huzur bulur.⁵⁰ Ayrıca dinin insanları yalan, haset, alkol, uyuşturucu vb. zararlı alışkanlıklardan koruması, insanları birbirlerine yaklaştırma ve yardımlaşmalarını sağlaması, böylelikle bireysel ve toplumsal yönlerden güvenlik sağlayan kuralları insanın ruhunu tatmin etmekte ve beslemektedir. Aynı şekilde hayatın bir anlam ve gayesinin bulunduğu, insanların üzerinde onları koruyan ve gözetken bir gücün mevcudiyetinin bilinmesi, ölümden sonra yeni bir hayatın başlayacağı, haksızlığa uğramışsa adaletin mutlaka yerine geleceğini bilmesi⁵¹ ve buna inanarak bütüncül bir bakışla yaşaması, kişiyi, bedensel ve ruhsal problemlere karşı korumaktadır. Dolayısıyla kendisine karşı sorumlu davranan kişi, herhangi bir dış baskıya bağlı olmaksızın, içten gelen bir duyguyla diğer yükümlülüklerini yerine getirir. Bu bilinci ona veren ahlaki değerler, hem kişiliği inşa etmekte hem de sorumluluk bilinci oluşturmaktadır. Bu bağlamda ahlaki değerler kadar insan üzerinde etki eden ve onun dünyasını değiştiren ve dönüştüren bir başka faktör görülmemektedir. Zira ahlak, aynı zamanda bir kişilik ve kimlik oluşturmakta ve insanın bedensel ve ruhsal dünyasını bütünüyle kuşatmaktadır. Bedensel ve ruhsal bütünlüğe sahip karakterli insanlar ise, bu istikamette bir toplum inşa etme çabası göstermektedirler.

2.3. Aileye Karşı Sorumluluk

Kendimizden sonra, içinde doğup büyüdüğümüz ve toplumu oluşturan ailemize karşı sorumluluğumuz başlar. Müslüman bireyin, ailesinin bugünü ve geleceğini düşünmesi, onun en önemli sorumluluk alanlarından birisidir ve bu şöyle ifade edilir: *"Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun."*⁵² Zira aile, kişinin en yakın çevresi, toplumu oluşturan en küçük dinamik birim ve eğitimin ilk başladığı yer olması nedeniyle son derece önemlidir. Huzurlu, sağlıklı ve

⁴⁷ Müslim, "Sıyam", 193.

⁴⁸ bk. Nedim Öz, *Ailenin Çözülmesi Süreci Olarak Boşanma Olgusu ve Din: Sosyolojik Bir Yaklaşım* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 374-380.

⁴⁹ Ra'd 13/28.

⁵⁰ Buhari, "Cenaiz", 92.

⁵¹ Ümit Horozcu, *"Ruh Sağlığı ve Din", Din Psikolojisi El Kitabı*, ed. Mustafa Doğan Karacoşkun (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 189.

⁵² Tahrir 66/6.

dengeli bir toplum düşünülüyorsa, elbette düşünülür; o, bu ortamda yetiştirilen bireyler ve onların oluşturduğu ailelerin toplamından meydana gelecektir. Nitekim bir hadiste, hayırlı bir insan olmanın aileyle olan ilişkisi, “hayır” üzerinden kurulmaktadır: *“Sizin en hayırlınız, ailesine karşı en hayırlı olanınızdır.”*⁵³ Elbette bu kişiler, içinde buldukları toplum ve bu toplumun bütün üyeleriyle *“hayır ve iyilik”* üzerinden ilişki ve iletişim kuracak, örnek bir toplumsal ortamın oluşması için edimde bulunacaktır.

Sorumluluklar, bir kısım haklarla ilişkilidir ki, insanların karşılıklı sorumluluk alanları onların birbirleri üzerindeki haklarını oluşturmaktadır. Bu, aile için de geçerlidir. Toplumdaki bireyler ve ailelerin her birinin, o toplumda yerine getirmeleri gereken rolleri olduğu gibi,⁵⁴ her ailenin üyelerinin rolleri ve bu rollere uygun hak ve sorumlulukları da söz konusudur. *“Sizin hanımlarınız üzerinde haklarınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır.”*⁵⁵ buyurarak Peygamberimiz, eşlerin birbirlerinin haklarına riayet etmeleri gerektiğini, sevgi ve saygı çerçevesinde ailede bir muhabbet ortamı oluşturmak suretiyle ve üzerlerinde hakları olan çocuklarını bu nezih ortam içerisinde yetiştirmelerini istemiştir. Aynı şekilde onların maddi ve manevi ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılamaları gerektiğini bildirmiştir.⁵⁶ Zira dinimizde, sorumluluklar bireysel olsa bile, anne-babalar, ergenlik yaşına gelmemiş çocukların yaşantısından sorumlu tutulmuştur.⁵⁷ Çünkü Kur’an’i sorumluluk ilkesi, ferdiyetçi bir karakter taşımaktadır.⁵⁸

Her bir üyesinin ayrı bir hakkı, değeri ve önemi olmakla birlikte aile içinde, kişinin anne ve babasıyla ilgili sorumlulukları ayrı bir önem arz etmektedir. Çünkü çocuklarının üzerinde en çok emeği olan kişiler onlardır. Bu yüzden Rabbimiz, ebeveyne iyilik edilmesini, kendisine ortak koşulmamasını emrettikten hemen sonra istemektedir.⁵⁹ Yine iyi muamele görmeyi en çok hak edenin kim olduğunu soran kişiye Peygamberimiz, üç kez, *“Annen”* cevabını verip, *“Sonra baban, sonra da sırasıyla sana en yakın olanlardır.”* diyerek anne-babaya karşı sorumluluğun önceliğini ve önemini hatırlatmıştır.⁶⁰ Dolayısıyla ve özellikle yaşlanıp da daha çok ilgi ve alakaya muhtaç olduklarında ve ihtiyaçları giderilmesi gerektiğinde onlara daha çok hassas davranmalı ve asla incitilmemelidir. *“Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine ‘öf’ bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle.”*⁶¹ Bu yüzdendir ki, Allah’ı hoşnut etmenin ana babayı hoşnut etmekten geçtiği

53 Tirmizi, “Menakıb”, 63; İbn Mace, “Nikâh”, 30.

54 Joseph H. Fichter, *Sosyoloji Nedir*. çev. Nilgün Çelebi (Ankara: Anı Yayıncılık, 2016), 110; Muzaffer Şerif, *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, çev. İsmail Sandıkçıoğlu (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985), 71.

55 Tirmizi, “Rada”, 11; İbn Mace, “Nikâh”, 30.

56 Tirmizi, “Birr”, 33; Ta-ha 20/132: Ebu Davud, “Salat”, 26.

57 Mehmet Emin Özafşar v.dğr. (ed.), *Hadislerle İslam* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 3/142.

58 Draz, *Kur’an Ahlakı*, 132.

59 En’am 5/151; İsra 17/23.

60 Müslim, “Birr”, 2.

61 İsra 17/23.

bildirilirken,⁶² elbette evladın, maddi ve manevi anlamda ebeveynini koruyup kollaması gerekmektedir. Zira kişi çocuklarına ve anne-babasına bakmakla yükümlüdür. “Bakmakla yükümlü olduğu kimseleri ihmal etmesi, kişiye günah olarak yeter.”⁶³ Buna göre farklı inanç ve dine mensup olmaları veya putperest bile olsalar, anne babaya karşı olan sorumluluğun düşmeyip sürdürülmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁶⁴

İnsanın aile olarak yaratılması ve ailenin, insanın yaşayabilmesi için gerekli yeme-içme, barınma, kutsal ile bağlantı kurma, yeni nesli topluma kazandırma, sosyal düzeni sağlama ve neslin devam ettirilmesi gibi en temel işlevleri düşünüldüğünde, aile olmasa da olur türünden bir kurumla karşı karşıya olmadığımız görülecektir.⁶⁵ Aile kurumu, bireye kişilik ve karakter kazandırmakla birlikte grupsal kimlik görevini yerine getirmesi ve toplumsal kontrolü sağlayan işlevleriyle, aslında kendisine ve topluma mensup olan bireyleri birer sorumlu kişi haline getirmektedir. Bu sorumluluk bilincini kazanmış olan kişiler de, başta genel olarak ailesine, sonra kendisini dünyaya getiren, şefkat ve merhametle besleyip büyüten, çeşitli zorluklara katlanarak yetiştiren anne-babasına karşı saygılı olacak, iyi davranacak ve kendilerine değer verdiğini fiilen ortaya koyacaktır. Bu tür aile ortamlarında yetişen huzurlu ve mutlu bireyler, hem böyle ailelerin hem de bu tür toplumların inşasında kendilerini sorumlu sayacaklar ve gereğini de yine fiilen yerine getireceklerdir. Dolayısıyla toplum da, birbirlerine değer veren ve saygı duyan ailelerden meydana gelen huzurlu, sağlıklı ve ideal bir toplum olacaktır. Erdemleri kuşanmış Müslüman bireylerin, böyle bir toplumsal yaşam meydana getirmeleri, ütopyik bir durum değil, tıpkı arılar ve karıncalar misali çalışmayı gerektiren bir durumdur.

2.4. Akrabalara Karşı Sorumluluk

Peki, kimdir bu akrabalar? Onlarla olan ilişkimiz nerden gelmektedir? Daha önce de ifade edildiği gibi aile, kurumun genel adıdır. Ancak hemen her kurumda olduğu gibi bu kurumun çatısı altında da birbirinden farklı alt kurumsal yapılar vardır. Evlilik, evlatlık, soy ve akrabalık bunların en önemlileridir. Buna göre akrabalık, aynı soydan gelen veya evlilik ilişkisi ile birbirine bağlanan kişiler arasında sosyal yakınlık ilişkisi,⁶⁶ hısımlık⁶⁷ anlamına gelmektedir. Bu alt kurumlardan akrabalık sistemini meydana getiren anne-baba ve çocukların dışında kalan, yukarıdan büyük ebeveynler, aşağıdan torunlar, yanlardan eşlerin kardeşleri ve onların eş ve çocukları ve diğer yakınları ile süren birincil bağı verilen bir addır. Bu yakınlık kültürünün canlılığı toplumların akrabalara verdikleri öneme göre değişmektedir. Akrabalık, modern sanayi toplumlarında gelişmeye paralel olarak önceliğini nisbi olarak kaybetmişse de⁶⁸ geleneksel toplumlarda akrabalık sisteminin

⁶² Tirmizi, “Birr”, 3.

⁶³ Ebu Davut, “Zekât”, 45; Ahmed b. Hanbel, 2, 161.

⁶⁴ Müslim, “Zekât”, 50.

⁶⁵ Mustafa Aydın, *Güncel Kültürel Kavramlar* (İstanbul: Açılım Kitap, 2013), 26.

⁶⁶ Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992), 20.

⁶⁷ M. Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 22.

⁶⁸ Mustafa E. Erkal v.đğr., *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Der Yayınları, 1997).

daha bir önemsendiği kabul edilir.⁶⁹ Nitekim pek çok ayette Rabbimiz, akrabalık bağlarının canlı tutulmasının önemine işaret etmiş,⁷⁰ onlarla ilişkilerini devam ettirenlerle ilişkilerini sürdüreceğini, ihmal edenlerle de ilişkilerini keseceğini,⁷¹ dünya ve ahirette kendilerini cezalandıracağını bildirmiştir.⁷² Ayrıca dinin uygulayıcısı olan Peygamber, akrabalık ilişkilerine özen göstermiş, sıla-i rahimin gereği üzerinde titizlikle durmuştur.⁷³ Söz konusu ilişkileri canlı tutmanın, genelde aile içinde sevginin artmasına, malın çoğalmasına ve ömrüm bereketlenmesine vesile olacağını ifade etmiştir.⁷⁴ “*Veren el üstündür. Vermeye, geçimini sağlamakla yükümlü olduğun kimselerden başla...*”⁷⁵ demek suretiyle, kişinin kardeşleri ve diğer akrabalara da yardımını gerekli görmüş; böylece hem manevi hem de maddi paylaşımın akrabalarla ilişkilerde öncelik verilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Görülüyor ki İslam’da akrabalık bağlarına “sıla-i rahim” adı verilmekte ve bu bağın koparılmaması, sürekli canlı tutulması tavsiye edilmektedir. Buna göre Müslüman birey, akraba ilişkilerine önem verir, samimiyetle hareket eder, ilişkiler saygı ve sevgiye dayanır ve sürekli kılınır, herhangi bir sorumluluğu yerine getirirken bir zorlama hissetmezler. Dolayısıyla anne-baba, kardeşlerin yanı sıra büyük ebeveynler, torunlar, eşlerin kardeşleri ve onların eş ve çocukları ve diğer yakınları ile kurulan ve sürdürülen bu birincil bağ ve ilişkiler, sağlıklı bir aile sistemini meydana getirir. Söz konusu aileyle karakter ve kimliğini burada kazanmış olan bireylerden oluşan toplum, karşılıklı güven, sevgi ve saygı, itimat, sadakat ve adalet esasları içinde varlığını devam ettirir. Çünkü bu toplum düzeninin teminatı, daha öncesinde kurulmuş olan aile ve akrabalık düzeninden başkası değildir.

2.5. Topluma Karşı Sorumluluk

Her birimiz bir toplumun üyesiyiz ve o toplumda varlığımızı devam ettiriyoruz. Toplumsal yapı içerisinde, zorunlu olarak her birimiz herhangi bir ilişkiyi kurmak ve beslemekte, belli bir yer işgal etmekte, herhangi bir fonksiyon görmekteyiz. Bu şekilde ebeveyn çocuklarının maddi ve ahlaki refahından, eğitimci gençliğin ahlaki ve entelektüel bakımından yetişmesinden, işçi işinin yapılması ve mükemmelleştirilmesinden, hâkim adaletin dağılmasından, polis halkın güvenliğinden, asker ülkenin korunmasından sorumludur. Yalnız ve tecrit edilmiş durumda olduğumuz zaman bile, sağlığımızın ve hayatımızın muhafazasından olduğu gibi kalbimizin temizliğinden ve düşüncelerimizin doğruluğundan da mesul bulunmaktayız.⁷⁶

Genel olarak dini, toplumsal ve ahlaki sorumluluk olmak üzere üç çeşit sorumluluktan bahsedilebilir. Kur'an onların her üçünü şu emirde toplanmış olduğu

⁶⁹ Aydın, *Güncel Kültürel Kavramlar*, 27-28.

⁷⁰ Bakara 2/27; Nahl 16/90.

⁷¹ Buhari, “Edeb”, 13; Ebu Davut, “Zekât”, 45.

⁷² Ebu Davut, “Edeb”, 43; Tirmizi, “Sıfatü'l-kıyame”, 57.

⁷³ Buhari, “Bed’ü'l-vahy”, 1; Buhari, “Edeb”, 85.

⁷⁴ Tirmizi, “Birr”, 49.

⁷⁵ Nesai, “Zekât”, 51.

⁷⁶ Draz, *Kur’an Ahlakı*, 71.

halde bize hatırlatıyor: *“Ey inananlar... bile bile Allah'a, Peygamber'e ve bizzat kendi aranızdaki emanetlere hıyanet etmeyin.”*⁷⁷ Kişinin, ne kadar sorumluluk sahibi olursa olsun bireysel olarak yapabilecekleri sınırlıdır. Tek bir birey olarak toplumsal sorumlulukların tamamını yerine getirmesi mümkün değildir. Bu nedenle insanlar toplumsal dayanışma ve işbirliği içerisinde huzurlu bir toplum için birlikte çaba sarf etmelidirler. Allah'ın halifesi konumunda olan insanoğlu, kendisine Rabbinin sunduğu hayatı onun razı olacağı şekilde imar etmek ve yönetmekle sorumludur ve görevlidir. Bu görev gereği, toplumu oluşturan her birey kurulan düzende üzerine düşeni en güzel şekilde yapmakla yükümlüdür. Zira onlara/sizlere *“... İnsanlara birer şahit (ve örnek) olasınız...”*⁷⁸ ve *“... İnsanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...”*⁷⁹ ayetleriyle toplumsal sorumlulukları bildirilmiştir. Buna göre örnek ve ideal bir toplumun teşekkülü için her iş, adalete riayet edilerek layık olana verilmeli⁸⁰ ve herkes işini tam yapmalı, birlik-beraberlik ve dayanışmanın ön planda olduğu manevi bir yapı oluşturmalıdır. Temelinde güven ve sadakat ilişkilerinin bulunduğu iyi ve güzel söz söylemek,⁸¹ misafiri ağırlamak,⁸² komşuya ikramda bulunmak⁸³ gibi basit görünen pratiklerin iman gereği olduğuna işaret edilmesinin hedefi, sağlıklı toplumsal ilişkiler kurmak ve toplumsal bütünleşmenin devamlılığını sağlamaktır. Yine toplumdaki sevgi ve birlikteliği arttıran ve pekiştiren tebessüm edip selam vermek ve kin beslememek,⁸⁴ hediyeleşmek,⁸⁵ affetmek⁸⁶ ve küskünleri barıştırmanın⁸⁷ teşvikiyle birlikte Müslümanların birliği ve dirliğini bozacak dargınlık, kıskançlık, nezaketsizlik, birbirlerine sırt çevirme gibi her türlü olumsuz davranıştan uzak durarak kardeş olmalarının⁸⁸ hatırlatılması da, aynı hedef ve amaca yöneliktir. Çünkü İslam toplumunu meydana getiren bireylerin, binanın taşları misali sıkı sıkıya birbirine bağlı olması gerektiğini⁸⁹ ifade ettikten sonra Peygamberimiz, *“Müminler birbirlerini sevmede, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede bir beden gibidirler. Onun herhangi bir uzvu rahatsızlandığı vakit, diğer uzunları da rahatsız olur ve onun için ıstırap çekerler.”*⁹⁰ Bu manada sosyal dayanışma, toplumdaki her ferdin, kendi üzerinde, topluma karşı yerine getirilmesi gerekli olan bir takım vazife ve mesuliyetlerin bulunduğunu hissetmesi demektir. Eğer onlar, bu vazife ve ehliyetlerin ifasında, ihmal, hatta sorumsuz davranışlarda bulunurlarsa, toplum da binaların çöküşü gibi, kendilerinin ve başkalarının üzerine çökebilir. Buna göre sosyolojik manada sorumlu insan, sosyal normlara uygun davranış sergiler. Sorumluluklara

⁷⁷ Enfal 8/27.

⁷⁸ Bakara 2/143.

⁷⁹ Al-i İmran 3/110.

⁸⁰ Nisa 4/58.

⁸¹ Müslim, “İman”, 74.

⁸² Müslim, “İman”, 74; Buhari, “Edeb”, 31.

⁸³ Buhari, “Edeb”, 31.

⁸⁴ Tirmizi, “İlim”, 16.

⁸⁵ Tirmizi, “Vela”, 6; Muvatta, “Hüsn'ü'l-huluk”, 4.

⁸⁶ Müslim, “Birr”, 69.

⁸⁷ Ebu Davut, “Edeb”, 50.

⁸⁸ Müslim, “Birr”, 32.

⁸⁹ Buhari, “Edeb”, 36.

⁹⁰ Müslim, “Birr”, 66.

bağlılık ise, insanlar arasında yakınlık ve bağlılıkla neticelenir. Aslında bu, İslam ümmetinin herhangi bir ferдинin “*tevhid akidesi*”ne göre hareket ederken kendisini içinde yaşadığı cemiyetten ayrı düşünme durumudur.

Bu inanç ve şuura sahip olan Müslüman sadece kendi hayatını düşünmez ve düzenlemez, çevresindeki olup bitenlere de duyarlıdır. İyi ve ya kötü, yaşanan her olaydan toplumun etkileneceğini bilir. Dolayısıyla kendi iyiliği kadar toplumun da iyiliğini; kendi mutluluğu için çalıştığı kadar toplumun da mutluluğunu düşünür ve onun için çalışır. Gemi hadisinde⁹¹ olduğu gibi bencilliğinden sıyrılmak suretiyle gördüğü her türlü eksikliği gidermeye ve yanlışları düzeltmeye çalışır. Çünkü Müslüman çevresindeki olumsuzluklar karşısında asla duyarsız kalmaz. Dolayısıyla o, herhangi bir olumsuzluk gördüğünde onu hemen eliyle değiştirir, buna gücü yetmiyorsa diliyle uyarır, ona da gücü yetmiyorsa artık kalbiyle tavır koyar⁹² ve toplumsal konularda daima aktiftir. Bu ise, Müslümanın sorumluluk alanının çok geniş olduğunu göstermekte ve özellikle yanlış ve kötü olana müdahale etmenin de insanın yükümlülükleri arasında bulunduğu görülmektedir. Nitekim “*Müminler ancak kardeşler*”⁹³ ayeti, kendisine aidiyet duyulan bir inanç topluluğunu gerekli kılar. Kan bağına dayalı kardeşlik, alanı ve etkisi itibariyle sınırlıdır. Fakat bunun yanı sıra din kardeşliği, hem etki hem alan itibariyle çok daha geniş ve kuşatıcıdır. Dolayısıyla her bireysel eylem ve toplumsal sistemin temelinde belirli bir zihniyet boyutu bulunur ki, *kelime-i tevhit* ya da *şehadet* de, İslami zihniyet ve kimliğin gönül ve dil bağlamında bir formülasyonudur.⁹⁴ Bu formülasyon, bir yaratıcı ve onun elçisine olan imanı belirtirken, sosyolojik manada, Müslüman kimliğinin temel zihniyet kodlarını ifşa etmekte ve Müslüman topluma katılmayı ifade etmektedir. Bu inanç topluluğu esasında insanın tabii olduğu ve kendisini ona bağlı hissettiği geniş bir ailedir. Bu inanç topluluğu ailesinde yaşayan insanın, topluma ve mensuplarına karşı sorumluluklarını ihmal etme lüksü yoktur.

2.5.1. Komşulara Karşı Sorumluluk

Belirtmek gerekir ki komşuluk, toplumsal bir kurumdur.⁹⁵ Toplumsal sorumluluklarımızdan birisi de komşularımıza karşı sorumluluğumuzdur. Zira insan olarak üzüntü ve sevinçlerimizde ilk karşı karşıya olduğumuz ya da ilk kapılarını çaldığımız, kendilerine en çok ihtiyaç duyduğumuz toplumsal aktörler onlardır. Ailede başlayan ilk toplumsallaşma, ilk iletişim ve etkileşimlere, henüz çocuklar, kontrollü bir şekilde evdeki toplumsallaşmayı tecrübe ederken evin dışından sürece dâhil olma ihtimali en yüksek grup, komşular ve komşuların yaşıt çocuklarıdır. Buna göre geleneksel toplumsal çevrede aile içi ilişkiler evi, komşular arası ilişkilerin ise

⁹¹ Buhari, “Şirket”, 6.

⁹² Müslim, “İman”, 78.

⁹³ Hucurat 49/10.

⁹⁴ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019), 87.

⁹⁵ Köksal Alver, “Komşular ve komşuluklar”, *Komşuluk Kültürü*, ed. Ahmet Koyuncu (Ankara: Hece Yayınları, 2014), 54.

mahalleyi ilk toplumsallaşma araçları olarak inşa ettikleri söylenebilir.⁹⁶ Nitekim Peygamberimiz *“Komşusunun, şerrinden emin olmadığı kimse cennete giremez.”*⁹⁷ İkazıyla bir Müslüman olarak komşulara güven vermenin ve onlara güvenmenin şart olduğunu ortaya koyar. Zira güvenin tesisi için, sevgi ve saygıya dayalı ilişkinin olması kaçınılmazdır. Toplumsal hayatın tesisi ancak karşılıklı güvenle mümkündür. *“Yanı başındaki komşusu açken tok yatan kimse, iman etmemiştir.”*⁹⁸ Sözüyle komşuluk ilişkilerini paylaşarak yaşatmak gerektiğine; *“Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ederse komşusuna iyilik etsin.”*⁹⁹ Sözüyle de inanç ve sorumluluk ilişkisine işaret eden Peygamberimiz, komşuluk ilişkisinin, birbirlerine mirasçı olacak kadar önemli ve saygıya değer bir durum olduğunu da ifade eder.¹⁰⁰

Komşu denildiğinde evin, çocukların, malların emanet edilebileceği insanlardan bahsedilmektedir ki; külüne muhtaç olunan, o aç iken tok yatılamayan, derdiyle dertlenen komşu, toplumsal hayatın çimentosudur. Dolayısıyla komşularla kurulan samimi iletişimin güven üreten bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Bu tür bir iletişimle komşuluk sürdürülür ve varlığı kendiliğinden bir ihtiyaç haline gelir. Komşuların konumu ve yüz yüze iletişimleri dolayısıyla bu yakınlaşma, bazen akrabadan bile daha yakın hale gelmek şeklinde gerçekleşebilir. Bu perspektiften bakıldığında iş ve çalışma ortamındaki toplumsal ilişkiler de bazen komşuluk ilişkileri olarak kabul edilebilir. Geleneksel toplumlarda *“ev komşuluğu”* kadar *“dükkân komşuluğu”* da toplumsal hayatın sürdürülmesi açısından önemli bir kurumsal işleyişe sahiptir. Çarşıdaki komşuluk ilişkileri de mahalledeki komşuluk ilişkilerine benzemektedir. Bir çalışma ortamında usta ile çırak arasındaki ilişkinin yanında esnaf ve sanatkârların birbirleriyle kurdukları ilişkiler sadakat ve güven temelli olarak, net bir şekilde tanımlanmış ve sınırlanmıştır.¹⁰¹

Komşuluk ilişkileri bizatihi kendi kurumlaşmasını toplumsallaşma yoluyla üretmektedir. Bu süreç çocuk-çocuk, çocuk-yetişkin ve yetişkin-yetişkin arasında kurulan ilişkilerle düzenlenmekte ve kontrol edilmektedir. Öyle ki bütün bu ilişkiler geleneksel normlara, değerlere, inançlara göre gerçekleştirilen pratiklerle sürdürülmektedir. Her toplum kendi komşuluk kurumlaşmasını kendisine göre yaşamakta ve komşuluk formunu inşa etmektedir. Komşuluğun kurumlaşması noktasında bir mekân olarak mahalleye vurgu yapmak gerekmektedir. Mahalle geleneksel toplumsal yapıyı ve ilişki biçimlerini muhafaza eden en önemli mekânlardan birisidir. Mahalleye duyulan aidiyet, aynı zamanda mahallede süre giden geleneksel yapıya duyulan aidiyettir. Mahalle geleneksel tarzda yaşayanlar için

⁹⁶ Mahmut Hakkı Akın, “Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Komşu”, *Komşuluk Kültürü*, ed. Ahmet Koyuncu (Ankara: Hece Yayınları, 2014), s.74-75.

⁹⁷ Müslim, İman, 73.

⁹⁸ İbn Ebu Şeybe, *Musannef*, “İman ve rü'ya”, 6.

⁹⁹ Müslim, “İman”, 77.

¹⁰⁰ Buhari, “Edeb”, 28.

¹⁰¹ Akın, “Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Komşu”, 78-80.

aile denetimi dışındaki en önemli denetim mekânıdır.¹⁰² Söz konusu denetim, sosyal normlara uyum ve toplumsal yapının sürekliliğini sağlayan mekanizmalardır.

Geçmişte ve ya bazı eksik yönleriyle günümüzde toplumsal ilişkilerde otoritesi ve denetimi kabul edilen, akrabadan birisi olarak görülen, en küçük ihtiyaçlarda bile ilk kendisine başvurulmuş, kendilerine çocukların emanet edildiği, evin anahtarlarını çoğaltıp komşuya vermek gibi güvene dayanan ve karşılıklı olarak güveni üreten pratikler, toplumsal kurum olan komşuluğu ayakta tuttuğu gibi, ideal bir toplumun oluşmasında da başat rol oynamaktadır. Karşılıklı olarak güvene dayanan ve güveni üreten yukarıdaki pratiklerin, geçmişle kıyaslandığında modern zamanlarda daha az gerçekleştirilmekte olduğu da bir realitedir. Ancak bizim burada asıl dikkat çekmek istediğimiz husus, aileden başlayarak, akrabalar, arkadaşlar ve komşular arasında güven tesis edilir ve onu üreten organizasyonlar davranış örüntüsü haline getirilir ise, her birey ve grubun güven ve huzur içinde yaşadığı toplumun temelleri atılmış, devamlılığı sağlanmış olur. Bir başka deyişle bu ideal toplumun temelleri, sadakate dayanan komşuluk ilişkilerinde aranmalıdır.

2.5.2. Yetimler, Öksüzler, Kimsesizler ve Muhtaç Durumda Olanlara Karşı Sorumluluk

Toplumu meydana getiren bireyler, bir biçimde toplumun diğer bütün üyeleriyle ilişkiler kurmakla görevlidirler. Bu, esasında toplum olmanın ve toplum olarak yaşamının gerektirdiği bir olgudur. Bütün klasik ve modern dönem düşünür ve sosyologların insanın sosyal bir varlık olduğunu vurguladıkları görülür.¹⁰³ Bu itibarla, özellikle toplumların zayıf kesimini oluşturan öksüzler, yetimler, kimsesizler ve muhtaç durumda olanlarla daha çok ilişki ve iletişim kurma gereği zuhur eder. Hemen herkes, söz konusu bu dezavantajlı kesimlerin barınma, yeme, içme gibi fiziksel ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, aynı zamanda eğitim imkânı sağlamak ve psiko-sosyal ve ekonomik destek sunmak suretiyle onları topluma kazandırmakla yükümlüdür. Zira bu kişiler topluma bırakılan bir emanettir ve bu yüzden özenle korunmaya ve ihtiyaçları giderilip bakılmaya muhtaçtırlar.

Kur'an'da öksüz ve yetimlerin haklarına özen gösterilmesi gerektiği belirtilmiş, onların mallarını haksız bir biçimde almak ve satmak yasaklanmış¹⁰⁴ ve böyle davrananlara ağır cezalar öngörülmüş¹⁰⁵ olduğu ifade edilmiştir. Nitekim Peygamberimiz de, reşit olmayan yetimlerin malını koruyup gözetmek gerektiğini,¹⁰⁶ mallarını haksızca yemenin helak edici şeylerden olduğunu,¹⁰⁷ şefkate fazlasıyla ihtiyacı olan bu kişilerin başını okşayan kimselere dokunduğu saç teli sayısınca iyilik yazıldığını müjdelemiş ve bu şekilde yetimlere iyilik yapanlarla kendisinin cennette

¹⁰² Akın, "Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Komşu", 76-77.

¹⁰³ İbn-i Haldun, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldûn Hadramî, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2014), 1/79; Günay Ünver, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 18.

¹⁰⁴ En'am 6/152; İsrâ 17/34.

¹⁰⁵ Nisa 4/10.

¹⁰⁶ Muvatta, "Zekât", 6.

¹⁰⁷ Müslim, "İman", 145.

yan yana bulunacağını bildirmiştir.¹⁰⁸ Böylece İslam düşünce sistemi hiçbir kimseyi ötelemediği ve dışlamadığı gibi, özellikle gönlü yaralı olup, sevgi ve merhamete herkesten daha çok muhtaç olan bu kişilere karşı, daha bir müşfik duygularla yaklaşmak gerektiğine vurgu yapmıştır. Zira bu düşünce sistemi ve toplum anlayışında zayıflar ve güçsüzler daima koruma ve gözetim altındadır. Bu öyle bir anlayış ve toplum tasavvurudur ki, bu dezavantajlı kesimleri, onca güçlükleri ve risklerine rağmen savaş esnasında bile koruma altına almaktadır.

2.5.3. Toplumdaki Diğer İhtiyaç Sahiplerine Karşı Sorumluluk

Öksüz ve yetimlerin dışında toplumdaki diğer ihtiyaç sahipleri de unutulmamalı¹⁰⁹ ve onlara karşı sorumluluklar yerine getirilmelidir. İnsanların sahip olduğu mallarda yoksul ve muhtaç durumda olanların haklarının olduğu ve aslında onlara yapılan harcamanın, kendi haklarını iade etmek olduğu ifade edilir.¹¹⁰ Bu kişilerin yardımına koşmak hususu, sorumluluk bilinci içerisinde yaşayan müminlerin özelliklerinden biri olarak zikredilir.¹¹¹ Bu konuda önceliği ve örnekliliği olan Peygamberimiz, topluma karşı sorumluluklarını peygamber olmadan önce de ifa eden bir örnektir¹¹² ve O, Müslüman kardeşinin yanında olan ve onun ihtiyacını karşılayanların mükâfatının mutlaka verileceğini bildirir.¹¹³ Bununla birlikte dul kadınların, fakirlerin ve ihtiyarların nafakasını karşılamaya çalışan kişilerin Allah yolunda mücadele eden mücahitler ya da gecelerini ibadetle, gündüzlerini oruçla geçiren kimseler gibi olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴

Erdemli ve karakter sahibi insanlar yani Müslümanlar, içinde yaşadıkları toplumda (yangın, deprem, sel, kasırga, virüs vb. sonucunda) muhtaç durumda olanları bulup,¹¹⁵ onların maddi-manevi yaralarını sardıkları gibi, dünyanın her yerindeki insanlara yardım elini uzatacak kadar vicdan ve merhamet sahibidirler. Bu manada Müslümanlar, sadece kendi bünyelerinde değil, her hangi bir ayırım yapmaksızın, başka din mensupları veya herhangi bir dine mensup olmayanlara karşı da tam bir insani yaklaşım ve sorumluluk çerçevesinde hareket ederler.¹¹⁶ İşte, kurulması hedeflenen ideal toplum binasının oluşmasında, insanlar arasında ayırım yapmayacak kadar hassas ve ölçülü davranan bu sorumluluk sahibi insanlar, tuğlaları birbirine bağlayan “harç” görevini üstleneceklerdir. Bu durum, aynı zamanda İslam’ın mesajının evrenselliğini ortaya kayan bir gerçekliktir.

2.5.4. Diğer Canlılara Karşı Sorumluluk

Bütünüyle evren ve içindekiler, çeşitli ihtiyaçlarını karşılasın diye insanın emrine verilmiştir. Hayvanlar da bunlardan bir kategoriye oluşturmaktadır. İnsanlar

¹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 250.

¹⁰⁹ Nisa 4/75.

¹¹⁰ Zariyat 51/19.

¹¹¹ Bakara 2/177.

¹¹² Müslim, “Siyam”, 74; Buhari, “Bed’ü'l-vahy”, 1.

¹¹³ Ebu Davut, “Zekât”, 41; Tirmizi, “Sıfatü'l-kıyame”, 18.

¹¹⁴ Buhari, “Nafakat”, 1.

¹¹⁵ Bakara 2/273.

¹¹⁶ Nevevî, *Riyazü's-Salihin Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, 2/229.

ister bireysel anlamda isterse toplumsal manada olsun, dengeli ve huzurlu bir hayat yaşayabilmek için evren ve içindekileri ve özellikle de hayvanları koruyup kollamak, onlara karşı sorumluluklarını yerine getirmek zorundadırlar. Hayvanların içinde bulunmadığı bir evren, insan ve toplum hayatı düşünmek mümkün değildir. Özellikle çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için insanlar hayvanlara muhtaçtır ve ya hayvanlar, bir kısım ihtiyaçlarını onlardan karşılasın diye insanlar için yaratılmıştır. Evrendeki denge, bütün varlıkların oluşturduğu bir armoni ile sürüp gitmektedir.

Bu yüzdendir ki, temel bir ilke olarak hayvanlara karşı merhametli olunmalı, onlar hangi amaçla olursa olsun ürkütülmemeli, onlara asla eziyet ve işkence edilmemelidir. Peygamber'in, bir köpeğe su vermesinden dolayı günahkâr bir kimsenin affa mazhar olacağını söylemesi,¹¹⁷ bir kediyi hapsederek aç bırakan ve ölümüne sebep olan kişinin ise cehenneme gireceğini bildirmesi bu temel ilke ve prensibin bir gereğidir.¹¹⁸ Nitekim o, hayvanların doğasına aykırı şekilde kullanılmasını,¹¹⁹ sırf eğlenmek maksadıyla hedef yapılmasını yasaklamış¹²⁰ ve *"Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkunuz. Onlara binmeye elverişli hallerinde bininiz ve onları yenmeye elverişli hallerinde yiyiniz"*¹²¹ buyurmuştur. Kendisine, *"Hayvanlara iyilik etmede de bizim için bir ecir, bir karşılık var mı?"* şeklinde yöneltilen bir soruya, *"Her canlıya iyilik için ecir vardır"*¹²² diye cevap vermiş ve tüm canlılara karşı insanların sorumlu davranması gerektiğini hatırlatmıştır.

İçinde hayvanların bulunmadığı bir evren, insan ve toplum hayatını düşünmek mümkün değildir demiştik ki, insanın ve toplumun uyum ve huzur içinde yaşayabilmesi için sadece toplumsal değerler ve normlara tabi olması yeterli değildir. Bunun için, tabii ve çevresel dengenin de korunmasına ihtiyaç vardır. Diğer bir deyişle tabiattan ve hayvanlardan yararlanmayan bir insan ve toplumun, varlığını sürdürmesi olası değildir. Bu yüzdendir ki, ideal bir toplum, tabii-fiziki ve sosyal çevreye değer atfeden ve varlıkları atomize etmeyen sorumlu kişiler tarafından gerçekleştirilecektir.

2.5.5. Cansız Çevreye Karşı Sorumluluk

Sorumluluğun diğer bir yönünü ise içinde yaşanan cansız çevreye yani tabiata karşı görevler oluşturur. İnsanoğlu, kendisine ihtiyaçlarını karşılaması için verilmiş olan tabiattaki dengeyi koruması gerekir. Oradaki dengeyi koruyamadığı zaman, sadece bitkiler, hayvanlar ve diğer canlılar değil insan da bundan zarar görür. Tabiat, bitkiler, hayvanlar ve diğer canlıların ortak yaşam alanıdır ve oradaki dengeyi korumak bütün insanların ve toplumların görevidir. Çünkü tabiatın hesaba katılmadığı ve içinde bulunmadığı bir evren, insan ve toplum hayatı düşünmek mümkün değildir. Eğer bir toplum kendi iç bütünlüğü doğrultusunda ideal bir manevi

¹¹⁷ Müslim, "Selam", 155.

¹¹⁸ Buhari, "Musakat", 9.

¹¹⁹ Buhari, "Müzaraa", 4.

¹²⁰ Müslim, "Sayd", 58.

¹²¹ Ebu Davut, "Cihat", 44.

¹²² Buhari, "Mezalim", 23.

yapı oluşturup huzurlu yaşamak istiyorsa, bunu, tabiattaki denge olmadan gerçekleştiremez. Bu konuya, insanın dikkati şöyle çekilir: *“O (Allah) göğü yükseltti ve dengeyi o koydu. Sakın dengeyi bozmayın.”*¹²³

Bunun için insan, tabiattaki dengeyi korumalı, kaynakları ölçülü bir biçimde kullanmak suretiyle sonraki nesillerin de kullanma hakkına saygı göstermelidir. Konuyla ilgili olarak Peygamberimiz'in, akan bir nehirden abdest alırken bile suyun israf edilmemesini tavsiye etmiş olması son derece önemlidir.¹²⁴ Ayrıca o, Medine'yi “Harem bölge” (sit alanı) ilan ederek ağaç kesmeyi yasaklamış,¹²⁵ hatta insanları ağaç dikmeye teşvik etmiş,¹²⁶ çevrenin temiz tutulmasına özellikle canlıların yaşam kaynağı olan su kaynaklarının kirletilmemesi gerektiğine dikkat çekmiş ve böylece insanın çevresine karşı sorumlulukları üzerinde hassasiyetle durmuştur.¹²⁷

İdeal, örnek bir toplum oluşturmak, kolay olmayan bir iş ve uğraştır. Ancak, imkânsız değildir. Bunun için sorumluluk bilgisi ve bilincine sahip insanlara ihtiyaç vardır. Bu insanlar Allah'a, kendilerine, aileye, komşulara, yetim, öksüz, kimsesiz ve muhtaçlara; tabiata yani canlı ve cansız varlıklara karşı sorumlu davranırsa, -insanın dünyaya gönderiliş amacı budur- onlarla ve onların çabasıyla ideal toplum inşa edilebilir. Herkesin sorumluluğunu bildiği ve yerine getirdiği, birbirlerine şefkat ve merhametle davrandığı, tebessümle selam verdiği ve güzel söz söyleyip ‘öf’ bile demediği, bırakın insanları hayvanlar ve bitkileri bile hor görmediği, hatta bolluğuna rağmen suyu, abdest alırken dahi ölçülü kullanacak kadar ince ruhlu olan bu insanlar, elbette vasat bir toplum oluşturabilirler. Böylece dünyadaki bütün topluluklara örnek olmak suretiyle onlara rehberlik ve kılavuzluk yapmış olurlar.

SONUÇ

Sorumluluk bir bilgi ve bilinç işidir. Bir mümin yukarıda bahsedilen tüm görevleri yerine getirdiği takdirde vicdanen rahat olur; Allah'ın hoşnutluğunu kazanmakla birlikte insanların da takdirini kazanır. Aksi takdirde yükümlülüklerini ihmal etmenin vicdani huzursuzluğunu yaşarken; dünyevi ve uhrevi neticelerine katlanmak zorunda kalır. Çünkü inanan bir insan üzerine düşen sorumlulukları ve inancının gereğini yerine getirmekle ve günü geldiğinde de bunun hesabını vermekle yükümlü olduğunu bilir. Zira sorumluluk hesap vermeyi gerektiren bir durumdur. *“İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece ‘İman ettik.’ demeleriyle bırakılıvereceklerini mi sandılar?”*¹²⁸ ayeti, Müslümanın sorumluluğunun şahadet getirmekten ibaret olmayıp, içerisinde huzurla yaşayabileceği bir toplum oluşturmak ve onun sürekliliğini tesis etmek için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi gerekmektedir. Bu durumda birey, aile, toplum ve tabii çevreyi oluşturan varlıklar arasında kurulan ilişki, sırf bir rekabet, çatışma, eziyet, şiddet ve yıkıcılığa değil de,

¹²³ Rahman 55/7-8.

¹²⁴ İbn Mace, “Taharet”, 48; Ahmed b. Hanbel, II, 221.

¹²⁵ Müslim, “Hac”, 458.

¹²⁶ Müslim, “Müsakat”, 7; Ahmed b. Hanbel, III, 191.

¹²⁷ Ebu Davut, “Taharet”, 14; İbn Mace, “Taharet”, 21.

¹²⁸ Ankebut, 29/2.

“tevhid”e, sevgi ve saygıya, dayanışma, adalet ve güvene dayalı olduğu için bütün varlıklar bundan kazançlı çıkacaklardır.

KAYNAKÇA

- Abuzer, Celil. “Hz. Peygamber'in Hadislerinde "Açık Toplum"”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (Ocak-Haziran 2007), 124-129.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani el-Mervezi. *el-Müsned*. 1-4. Riyad, 1998.
- Akdoğan, Ali. *Kur'an ve Sünnet'ten Örneklerle Sosyal Ahlak-Sosyal ilişkiler ve Ahlaki Değerler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Akın, Mahmut Hakkı, “Bir Toplumsallaşma Aracı Olarak Komşu”. *Komşuluk Kültürü*. ed. Ahmet Koyuncu. Ankara: Hece Yayınları, 2014.
- Alver, Köksal. “Komşular ve komşuluklar”. *Komşuluk Kültürü*. ed. Ahmet Koyuncu. Ankara: Hece Yayınları, 2014.
- Aydın, Mehmet S.. *İslam'ın Evrenselliği*. İstanbul: Ufuk kitapları, 2000.
- Aydın, Mustafa. *Güncel Kültürel Kavramlar*. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.
- Buhari, Ebu Abdilleh Muhammed b. İsmail, *Camii's-Sahih*. 1-8. İstanbul, 1981.
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992.
- Deniz, Gürbüz. “Kur'an'a Göre İnsan Sorumluluğu”. *VIII. Kur'an Sempozyumu Günümüz Dünyasında Müslümanlar*. Ankara: Fecr Yayınları, 2006.
- Dinî Terimler Sözlüğü*. ed. Ahmet Nedim Serinsu. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Doğan, D. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Draz, M. Abdullah. *Kur'an Ahlakı*. çev. Emrullah Yüksel-Ünver Günay. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Er, İzzet. “Çağımızın İnanmış İdeal İnsan Tipinin Yetişmesine İslami Yaklaşım”, *Hz. Muhammed ve Gençlik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Er, İzzet. *Sosyal Gelişme ve İslam*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- Erdem, Mustafa. “İslam'da İnsan Modeli”. *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Erkal, Mustafa E. v.dğr., *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları, 1997.
- Fichter, Joseph H. *Sosyoloji Nedir*. çev. Nilgün Çelebi. Ankara: Anı Yayıncılık, 2016.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Özafşar, Mehmet Emin (ed.). *Hadislerle İslam*, 7. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Horozcu, Ümit. “Ruh Sağlığı ve Din”. *Din Psikolojisi El Kitabı*. ed. Mustafa Doğan Karacoşkun. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

- Hökelekli, Hayati. "İslam'ın İnsan Görüşü Işığında İşçi Hakları. *İslam'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Ebu Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe İbrahim el-Absi el-Kufi. *el-Musannef*. 1-18. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.
- İbn Mace, Muhammed b. el-Kazvini. *Sünen*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2003.
- İbn-i Haldun, Abdurrahman bin Muhammed bin Haldûn Hadramî. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. Ankara: Yeni Şafak, 2004.
- İmam Nevevî, *Riyazü's-Salihin Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*. çev. M. Yaşar Kandemir v.dğr. İstanbul: Erkam Yayınları, 2017.
- Kandemir, M. Yaşar. *Örneklerle İslam Ahlakı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1986.
- Kirman, M. Ali. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019.
- Kutup, Muhammed. *İslam'da Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi*. çev: Ali Özek. İstanbul: Hisar, 1971.
- Malik b. Enes, Ebu Abdillâh Malik b. Enes b. Ebi el-Asbahi el-Yemeni. *el-Muvatta*. Beyrut, Lübnan: Muessesetu'r-Risale, 2013.
- Muhiddin-i Nevevî. *Riyazü's-Salihin ve Tercemesi*. çev: Kıvamüddin Burslan-Hasan Hüsnü Erdem. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, y.y.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccac. *Sahih*. Daru'l-Fikr, Beyrut, Lübnan, 2003.
- Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünen*. Riyad: Daru'l-Hadara, 2015.
- Öz, Ahmet. *Kur'an'ın Önerdiği Vasat Ümmet*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- Öz, Nedim. *Ailenin Çözülmesi Süreci Olarak Boşanma Olgusu ve Din: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Paçacı, İbrahim. *Dini Terimler Sözlüğü*. ed. Fikret Karaman v.dğr. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Suyuti, Ebu'l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrı eş-Şafii. *el-Cami'u-Sağır min Hadisi'l-Beşiri'n-Nezir*. 1-2. Beyrut: Lübnan, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Şerif, Muzaffer. *Sosyal Kuralların Psikoloji*. çev: İsmail Sandıkçioğlu. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa. *Sünen*. Riyad: Daru'l-Hadara, 2015.
- Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Zehra, Muhammed Ebu. *İslamda Sosyal Dayanışma*. çev. E. Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1976.